

N.Qocayeva. Müstəqillik dövründə nəsr əsərlərinin dilində işlənən toponimlər və onların lingvistik xüsusiyyətləri // Əlyazmalar yanmır, 2023, №1 (16), s. 123-130.

UOT: 811.512.161; 811.512.162

Nərmin Qocayeva
Bakı Avrasiya Universiteti
Bakı ş., Ak. Həsən Əliyev küç. 135A
e-mail: qocayeva.nermin1991@gmail.com

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TOPONİMLƏR VƏ ONLARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məlum olduğu kimi, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı özünün rəngarəng mövzuları və istedadlı yazarları ilə meydana çıxmış, inkişaf edib möhkəmlənmişdir. Bu dövrdə qələmə alınan nəsr əsərləri də onomastik vahidlərlə, xüsusilə də toponimlərlə zəngindir və onlar Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin, süjet xəttinin qurulmasında əvəzsiz rola malikdir. Bütün bu cəhətləri nəzərə alsaq, müstəqillik illərində yazılmış nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş toponimlərin lingvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac olduğunu görürük. Bu məqalədə də ilk dəfə olaraq müstəqillik dövründə Azərbaycan nəsr əsərlərində işlənən toponimlər və onların lingvistik xüsusiyyətləri geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqatın sonunda bu qənaətə gəlinmişdir ki, toponimlərin bir çoxu ilkin xüsusiyyətlərini günümüzdə də qoruyub saxlamışdır və onların əksəriyyəti dildə morfoloji yolla yaranır.

Açar sözlər: *müstəqillik illəri, nəsr əsərləri, toponimlər, lingvistik xüsusiyyətlər, sözdüzləldici şəkilçilər*

Giriş

Müstəqillik illərində ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər öz təsirini ədəbiyyatda və dildə də göstərdi. Bu dövrdə onomastikada baş vermiş proseslərin, xüsusilə də onun bir qolunu təşkil edən toponimlərin öyrənilməsi, onların lingvistik təsnifatı dilçilik elminin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, bu dövrdə nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş toponimlərdə milliləşmə meyilləri güclənmiş, unudulmuş, yaxud dəyişdirilmiş qədim yer-yurd adlarımız yenidən yaddaşlara qaytarılmış, dil sistemində yad, süni təsir bağışlayan qondarma adlar yeni onomastik vahidlərlə əvəz olunmuşdur. Bu məsələnin önəmini nəzərə alaraq məqalədə qeyd edilən dövrə aid bədii nəsr əsərlərində izlənən toponimlərin lingvistik xüsusiyyətlərindən, xüsusilə də leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətlərindən bəhs olunmuşdur.

“Hər hansı bir dövrdə dilin inkişaf vəziyyətini öyrənmək üçün ən əsaslı və bəlkə də başlıca nümunə yazılı ədəbiyyatdır. Çünki burada çoxlu dil vahidləri, o cümlədən toponimik vahidlər,

tayfa, qəbilə və s. adlar var. Poetik onomastikanın tədqiqi də məhz bədii əsərlərdəki xüsusi adların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin bədii təsir gücünün artmasında onomastik vahidlərin rolu və s. kimi məsələlərlə bağlıdır" [7, s.18].

Toponimlərin morfoloji yolla yaranması

Zəngin toponimik sistemə malik olan Azərbaycan qədim ölkə olduğu üçün burada leksik-semantik cəhətdən rəngarəng toponimlər formalaşmışdır. Toponimlərdə xalqın milli təfəkkürü, psixologiyası, tarixi əlaqələri, dil tarixinin bir sıra leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri yaşayır. Ona görə də toponimlər xalqın tarixini, inkişaf dövrlərini, ictimai-siyasi vəziyyətini özündə əks etdirən ən dəyərli leksik vahidlərdir və xalqın keçmişi, bu günüdür, həm də milli və mənəvi zənginliyidir. Bu baxımdan özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətləri olan toponimlərin tədqiqi dilimizin müxtəlif səviyyələrinə aid maraqlı faktlar verir. Məlumdur ki, coğrafi adlar, hər şeydən əvvəl, leksikanın obyektidir və buna görə də dil qanunlarına tabedir. "Hər bir toponim söz olduğu üçün dil qanunlarına tabedir və linqvistik baxımından da tədqiq edilməlidir" [7, s.18]. "Burada xalqın qədim milli təfəkkürü, psixologiyası, tarixi əlaqələri, dilinin fəaliyyət dairəsi, dil tarixinin arxaikləşmiş, lakin yazıya alınmış bir sıra leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri yaşayır. Ona görə bu terminlərə sadəcə ad xatirinə yanaşmaq kimi yox, böyük tarixi layları, xalqın varlığını, əlaqə və münasibətlərini yaşadan mənbə kimi baxmaq lazımdır" [8, s.61]. Coğrafi adların özünəməxsus funksional-struktur və semantik tipləri, yaranma və formalaşma yolları mövcuddur. Q.Məşədiyev qeyd edir ki, toponimik adların quruluşunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Digər tərəfdən, toponimiyada sistem təşkil edən müəyyən qanunauyğunluq əsasında müşahidə olunan toponimlərin ilkin funksiyalarını və ilkin strukturunu müəyyənləşdirmək əhəmiyyətlidir. Çünki bunların bəzisi bizə kəsik formada gəlib çatdığına görə "natamam adlar" kimi görünür. Lakin müəyyən mənbələr və materiallar vasitəsilə onların bir çoxunun düşmüş və ixtisar olunmuş komponentlərini bərpa etmək, ilkin funksiya və formalarını müəyyənləşdirmək mümkündür [10, s.78].

Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik yolla yarandığı halda, toponimlərin yalnız sintaktik üsulla yarandığı fikrində olan dilçilər var. Bəzi dilçilər toponim yaradıcılığında şəkilçilərin rolunu inkar edir, toponimlərin yalnız leksik-semantik üsulla yaradıldığını qəbul edirlər. Digər qrup alimlər isə şəkilçilərin xüsusi rolunu qeyd edir, bu prosesdə fəal iştirak edən onlarca xüsusi şəkilçinin olduğunu söyləyirlər. Bizim fikrimizcə, toponimlər həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik yolla yaranı bilər.

T.Vəliyeva toponimlərdə şəkilçilərin funksiyası barədə yazır: "Məlumdur ki, düzəltmə sözlərin modelinə uyğun gələn toponimlər də vardır. Buna morfoloji üsulla yaranmış toponimlər deyilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçilər asemantikləşmiş funksiyada olur. Şəkilçinin funksiyası sıfıra bərabər olur. Onun yeganə funksiyası toponimin coğrafi nomensiz dildə sabitləşməsinə təmin etməkdən ibarətdir" [17, s.65]. Bildiyimiz kimi, morfoloji yolla yaranmış toponimlər müxtəlif sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər [-lı⁴, -çı⁴, -lıq⁴, -i⁴, -stan, -lar² və s.] vasitəsilə düzəlmiş adları əhatə edir. Tədqiq olunan dövrə aid nəsr əsərlərində bu yolla yaranan toponimlərə də çox rast gəlinir. Nəsr əsərlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, toponimlərin yaranmasında müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur.

-lı⁴. Məlumdur ki, bu şəkilçi dilimizdə məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Həmçinin bu şəkilçi toponimik sistemdə müxtəlif sözlərə artırılaraq müxtəlif mənalara ifadə edən toponimlər əmələ gətirmişdir. Saatlı, Sultanlı, Mərcanlı, Zilanlı, Qubadlı, İncirli dərə, Mehdi, Bəhmənli və Şükürbəyli çölləri, Yuxarı Seyidəhmədli, Qanlı göl [20, s.2], "Mərcanlının, Sultanlının neçə-neçə insanı Araz sularında batdı" [20, s.45]; Məmmədqasımlı kəndi, Qaymaqlı kəndi, Qonaqlı kəndi, Dağlı məhəlləsi "Qonaqlının bütün camaatı yığılmışdı" [13, s.379]; Kəsəmənli, Qaymaqlı, Zümzüməli, Qımqımalı kəndi. "Aradan bir az keçəndən sonra Qaymaqlı kəndinin sakinlərindən də bir dəstə gətirib onlara qatdılar" [16, s.338]; Salatınli, Dəvəkəsənli kəndi.

Dağçəmənli [20, s. 28] və s. Əsərdən də məlum olur ki, yazıçıların əsərlərində işlənmiş toponimlər həqiqi, yəni bədii fantaziyanın məhsulu olmayıb, tarixən olmuş və ya hazırda mövcud olan konkret coğrafi obyekt, inzibati-ərazi vahidini ifadə edən toponimlərdir. Toponimlərin bu cür rəngarəngliyi, arealının genişliyi və çoxluğu sənətkarın bilik dairəsinin genişliyinin və hərtərəfli olmasının nəticəsidir. Bədii nəsr əsərlərində işlənən toponimlər bir tərəfdən əsərdə cərəyan edən hadisələrin coğrafi mövqeyini dəqiqləşdirir, digər tərəfdən isə həmin əsərdən onomastik mənbə kimi bəhrələnməyə imkan verir.

-lar². Bu şəkili kəmiyyətə çoxluq məzmunu ifadə etsə də, toponimlər yaratmada da iştirak edir. *Balıqçılar qəsəbəsi*, *Yazılar düzü*, "On il qabaq bacanağım Toğanada, Kürək çayının qırağında, *Balıqçılar* qəsəbəsində ev tutmuşdu" [20, s.30]; *Hacılar məhəlləsi*, "Yadıma gəlir ki, kəndimizdəki *Hacılar məhəlləsindən* bir uşaq Kamçatkaya hərbi xidmətə getmişdi" [15, s.173], *Bayatlar məhəlləsi*, "Kərbəlada yaşadıkları məhəlləyə *Bayatlardan* çox "Məşədi Hüseyn" məhəlləsi deyirdilər" [4, s.61]; *Sadıqlar kəndi* [15, s.86], Ağlar kəndi. "Yorğun olmasaydın, çoxlu-çoxlu danışardım sənə Ağlar kəndindən [13, s.375].

-stan. Məlumdur ki, bu şəkili ölkə, yer bildirən isimlər düzəldir. *Hindistan*, *Yunanistan* (A.Yenisey); *Gürcüstan*, *Türkmənistan*, *Monqolustan*, *Qazaxıstan*, *Qazaxıstandan* göndərilmiş Qızıl döyüşçü də eyni cür gülləkeçməz şüşələr arxasında idi, Drezdendən və Vatikandan gətirilmiş Kitabı Dədəm-Qorqud əlyazmaları da" [2, s.353]. "*Türkmənistanda* Nebit dağda türkmən neftinin kəşf olunmasında böyük xidmətləri olan Azərbaycan neftçilərinə həsr edilmiş muzey açılıb" [2, s.329]; *Çeçenistan*, *Tatarıstan*, *Başqırdıstan*. "Çeçenistanın azadlığı federasiya içində hələ də asılı qalmış *Tatarıstan*, *Başqırdıstan* və bir çox xalqları ürəkləndirir" [20, s.12]. Sənətkarlar bəzən əsərlərində öz ölkəsinin başqa ölkələrlə müxtəlif əlaqələrini təsvir etmək, həmçinin bədii əsərin dilinə canlılıq vermək üçün xarici toponimlərdən istifadə edirlər. Belə toponimlərdən istifadə olunması əsərdəki hadisələrin cərəyan etmə arealının genişliyini, obrazların müxtəlif coğrafi ərazilərdə özünü ifadə etməsini göstərir.

"Morfoloji yolla düzələn toponimlər düzəltmə quruluşlu olub, müxtəlif şəkilçilər artırılmaqla yaranmışdır. Toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş bir qrup sözlərdə şəkilçilər yalnız sözün apelyativliyini aktivləşdirir, ikinci komponentin (coğrafi nomenin) düşümünü sürətləndirir və düzəltmə sözlə ifadə olunmuş əsas komponentin tezliklə müstəqil şəkildə toponim kimi sabitləşməsini təmin edir [6, s.130].

Toponimlərin sintaktik üsulla yaranması

Onomastik vahidlərin yaranmasında sintaktik üsuldan da istifadə olunur. Bu yolla yaranan onomastik vahidlərin quruluş etibarilə kök+kök modelindən daha çox istifadə olunur. Məlumdur ki, bu model (kök+kök) modeli dilimizin ümumi leksik sistemində çox geniş yayılmışdır.

Bu dövrə aid nəsr nümunələrində daha çox işlənən model sintaktik üsula uyğun kök+kök və sintaktik-morfoloji üsula uyğun olan kök+kök+şəkili modelidir.

1) kök+kök tərkibli sözlər. *Ağcakənd*, "Biz Ağcakəndə çatanda hava artıq qaralmışdı" [3, s.210]; *Ağköynək* [15, s.162]; *Göyçay* [15, s.233]; *Ağtəpə*, *Çuxuryurd*, *Göydağ*, *Dərəçay* [19, s.25]; *Qarabağ*, *İstisu dağları*, *Dəlidağ*, *Ağdam*, *Ağdərə*, "Mahir Ağdama gedib, əsgərlik dostunun toyuna. Dedim baş çəkim...", [3, s.66], "Məqsəd düşmən ordusunun Zəngəzurdan *Qarabağa* yeriməsinə əlverişli şərait yaratmaq idi" (3, s.129); Müstəqillik illərində bədii nəsr nümunələrində ən çox rast gəlinən toponimlərdən biri kök+kök modelinə uyğun olan Qarabağ toponimidir. Bunun əsas səbəbi Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal olunması, ölkəmizdə baş verən acınacaqlı hadisələrlə bağlı idi. Bu hadisələr isə yazıçılar tərəfindən qələmə alınmışdır.... *Gamışdağ*, *Murovdağ*, "Yalnız sağ tərəfdəki *Murovdağ* silsiləsində zirvəsi qarlı bir yüksəklik əlçatmaz ucalığı ilə Kəpəzə də meydana oxuyur. Yəqin ki, *Gamışdağ* zirvəsidir, Azərbaycanda ən uca zirvələrdən biri" [3, s.198]; *Ağcakənd*, "Biz Ağcakəndə çatanda hava artıq qaralmışdı" [3, s.210]; *Acıdərə*, *Dilican dərəsi*, "Kəndlərə uzanan əyri-üyrü yollara, *Dilican dağının*

ətəyindən burulub *Dilican dərəsinə* gedən xır yoluna, uzaqdan ağ buludlara bürünmüş *Göyazən dağının* zirvəsinə və *Avey* tərələyə baxdı" [16, s.359]; *Ağköynək kəndi* [15, s.162].

2) kök+kök+şəkilçi tərkibli sözlər. *Şükürbəyli çölləri*; *Məmmədqasımlı* [3, s.234]; *Dağçəmənli* [19, s.29]; *Dəvəkəsənli kəndi*, "*Salatınlı, Dəvəkəsənli* kəndlərinin adamları bir-birinə dəymişdilər", *Xankəndi, Mixtökən*, "Bir ucu *Mixtökən*, bir ucu *Murov*, bir ucu *Qarabağ* – bu dağlar arasında ta qədimdən silah olub da..." [3, s.36]. Nümunələrdə verilən toponimlərin hamısı real həyatdan bədii nəsrə gətirilən adlardır. Belə adlarla qarşılaşan zaman oxucu həmin əraziləri gözündə canlandırır. Bu isə əsərin daha inandırıcı, real həyat hadisələri əsasında yarandığını göstərir. Bədii əsərlərin dilində işlənən toponimlər də digər onomastik vahidlər kimi fikrin obrazlı ifadəsinə və yazıçı niyyətinin açılmasına xidmət edir. Yazıçı öz fikrini oxucuya asan çatdırmaq və üslubi məqamlar yaratmaq üçün zəngin dünyagörüşünə malik olmaqla bərabər, dilin potensial imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməlidir.

Sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb toponimlər birinci və ikinci növ ismi birləşmələr əsasında yaranır. I növ ismi birləşmə modelində olan mürəkkəb toponimlərə bunları nümunə göstərmək olar: *Orta Qışlaq*, "Amma *Orta Qışlaq* kəndinə çatanda qanımız qaraldı" [3, s.200], *Baş Qışlaq*, "Mən ondan kəndin adını soruşdum – *Baş Qışlaqdı*, - dedi" [3, s.201]; *Yuxarı Seyidəhmədli, İncirli dərə, Qanlı göl* [20, s. 95]; *Qara dəniz, Səkili bulaq*, [2, s.56]; *Ağca kənd* [3, s.93].

II növ təyini söz birləşmə modelində olan toponimlər çoxluq təşkil edir: *Bəhmənli* və *Şükürbəyli çölləri* [20, s.45]; *Qaymaqlı kəndi, Şıxlı kəndi* [16, s.34]; *Donqar düzü, Karvan meşəsi*, "Başqa uşaqlar kimi Ümid də Karvan meşələrinə tək girməyə qorxardı" [3, s.13];

Xiyabani, Nərimanov, Xəzər, Səfəvilər, Əbülfəz Elçibəy, 20 Yanvar, Mürsəl paşa prospektləri, Firudin İbrahimi, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu küçəsi və s. [2, s.67] kimi bu qrup sözlər heç bir şəkilçi olmadan yaranan xüsusi adlardır ki, forma etibarilə birinci növ ismi birləşmələrlə eyni strukturda dayanır. Eyni zamanda, həmin adların komponentləri arasında elə bir yaxınlıq da görünmür. Belə ki hər bir müxtəlif leksik mənaya malik olan sözlərdir" [14, s.163].

A.Qurbanov yazır: "Azərbaycan toponimləri dilimizin leksikasında mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Həmin toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyillər olmuşdur. Belə ki yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır" [10, s.212].

Toponimlərin leksik-semantik qrupları

Üzerində tədqiqat işi aparılan nəsr əsərlərindəki toponimləri leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xoronimlər - müəyyən inzibati ərazi bölgüsünə malik rayon, vilayət, respublika, ölkə adını bildirir. Yunanıstan, Hindistan [18, s.256]; Əfqanıstan [3, s.79]; Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, İran, Gürcüstan, Türkmənistan, Monqolustan, Qazaxıstan, Yaponiya, Koreya. "Qərbin, *Yaponiyanın, Koreyanın* ən yeni texnologiyaları müxtəlif şirkətlərin diqqətini çəkirdi" [2, s.351]. Başqa bir nümunə: "Türkiyədən, İrandan, Rusiyadan, Gürcüstandan, Avropadan tanış jurnalist işdaşlarından xeyli təbrik ismarıqları gəlmişdi" [2, s.328].

2. Oykonimlər. Yaşayış məskənlərinin xüsusi adları olan oykonimlər iki qrupa ayrılır: asitonim və komonim.

Asitonimlər şəhər adlarını bildirir. Göyçay, Zərdab, Həştərxan, [15, s.134]; Gəncə, Tokio, Honk-Konq, Dubay, Paris [15, s.356]; Kərkük, Bərgüşad, Kərbəla, Hələb, [4, s.137]; Yardımlı, Ağdam, Tərtər, Kəlbəcər, Ağdərə [20, s.27]; Şamaxı, Konya, Ankara, İstanbul [19, s.45];

Təbriz, Gəncə, Şuşa, Bakı, Moskva, Naxçıvan, Dərbənd, Həmədan, Qəzvin, Şamaxı, Qazax, Şəki, Lənkəran, Ərdəbil, Marağa, Salyan, Tovuz, Kazan, Paris, Kəlbəcər, İstanbul, Ankara, Nyu-York, Tehran. "Son illər *Şuşa*, doğrudan da, Qafqazın ən böyük turist mərkəzlərindən birinə çevrilib" [2, s.327].

Komonimlər – kənd və yaşayış məntəqələrinin adlarını bildirir. Qaymaqlı kəndi, Zümrü-məli, Qımqımalı kəndləri, Şıxlı kəndi "O, iki gün yol gözlədikdən sonra Tiflisə doğru gedən bir faytonla *Şıxlı* kəndinə yola düşdü" [16, s.290], "Aradan bir az keçəndən sonra *Qaymaqlı* kəndinin sakinlərindən də bir dəstə gətirib onlara qatdılar" [16, s.338]; Ağlar kəndi, Qonaqlı kəndi, "*Qonaqlının* bütün camaatı yığılmışdı" [13, s.379]; Göyçay kəndi, Dərəçay kəndi, Dağçəmənli, Ağtəpə, Çuxuryurd kəndləri [19, s.39], Orta Qışlaq, Baş Qışlaq, Ağcakənd [3, s.98]; Salatınlı, Keyxalı, Dəvəkəsənli kəndləri, Piranlı, Sadıxlar, Ağköynək, Hökməli kəndləri [15, s.59], Məmmədqasımlı kəndi [15, s.124].

3. Oronimlər. Oronimlər dağ, təpə, dərə, düz, meşə və s. yer adlarını bildirir. "Dağların adlarında bir ucalıq, böyüklük var və bu da onun təbiəti, vüqarlı görkəmi, sərtliyi, dözümlüyü ilə bağlıdır. Ona görə şairlərin yaradıcılığında müxtəlif məqamlarda dağlara müraciət olunur" [1, s.38]. Naltökən yaylağı, Ceyran çölü, Gəmiqaya, Acı dərə, Dilican dərəsi, Göyəzən dağı, Sibir meşələri [16, s.18]; Şirnak meşəsi, Qarayazı meşəsi [13, s.85]; Köyərçinli yaylası, Qaradüz, Donqar düzü, Karvan meşəsi, Nur dağı, Mixtökən, İstisu dağları, Qara gəlin meşəliyi, Dəlidağ, "Nur dağından Qara Gəlin meşəliyindəki kimi su sızdır, kiçikcə bir bulağın da izi-ələməti sezilmirdi" [3, s.181]; Qırxqız yaylağı, Elbrus, Nebit dağı, Qorqud dağı, Topxana meşəsi, Zeytun meşəsi, Kəpəz, Murovdağ silsiləsi, Gəmişdağ zirvəsi, Cıdır düzü, İsa bulağı meşəsi, "*Cıdır düzündə, Ərimgəldidə, Topxanada, İsa bulağı* meşəsində, Səkili bulağın yanında ucalmış beşulduzlu və nisbətən kiçik, xudmani otellər turist tələbatını çətinliklə ödəyir, gərək neçə ay əvvəldən yer rezervasiyası edilsin" [2, s.328].

4. Urbanonimlər. Şəhər daxilindəki prospekt, döngə, küçə, meydan, bazar, bina, qala və s. adlarını bildirir. Urbanonimlərin iki növü vardır: aqronimlər, qodonimlər.

a) aqronimlər. Şəhərdəki meydan, sahə, bazar, xüsusi bina, park, bağ adlarını bildirir. Millət meydanı, Çanaqqala meydanı, Gəncə meydanı, C.Cabbarlı meydanı, Qızılbaşlar meydanı, Azadlıq meydanı, Orxon meydanı, 15 Eylül meydanı, Dinlər meydanı, Səlcuq stadionu, S.Vurğun bağı, Bülbül bağı, Şeyx Şamil bağı, Durnalar parkı. Azneft meydanı, Ələddin parkı, Zabitlər parkı. "Məlik *Orxon meydanından* Hunlar bulvarına çıxdı" [2, s.352], "*Azadlıq meydanından* keçib Qara şəhərə çıxandan sonra nəqliyyat bir az seyrəldi" [2, s.350].

Bu dövrə aid nəsr nümunələrində real toponimlər çoxluq təşkil edir. Belə toponimlər təkcə əsərin məzmunu, əsərdəki hadisələrin daha inandırıcı olması üçün deyil, həm də xalqa məxsus olan adət-ənənələrin və milli mədəniyyətin göstəricisidir. Lakin real adlarla yanaşı yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan qeyri-real adlarla da qarşılaşırıq. Bu nümunələrdə verilən toponimlərin müəyyən bir qismi qeyri-real toponimlərdir.

b) qodonimlər. Şəhərdəki prospekt, küçə, döngə, keçid, yol, körpü, bulvar və s. bildirir. Əfşar, Qacar, Qaşqay, Şahsevən, Kəngər, Bayandır, Borçalı, Zəngəzur, İqdir, Bayat məhəllələri, Xiyabani, Nərimanov, Xəzər, Səfəvilər, Əbülfəz Elçibəy, 20 Yanvar, Mürsəl paşa prospektləri, Firudin İbrahimi, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu küçəsi; Qaraqoyunlular, Xəzər, Füzuli, Qarabağ, Yeddi gözəl, Araz, Aşıqlar bulvarları, İstiqlaliyyət küçəsi, Hacılar məhəlləsi, Şeyx Şamil küçəsi, Dağlı məhəlləsi, Qolodezni küçəsi, Alatava məhəlləsi, S.Vurğun küçəsi, Kubinka məhəlləsi. "C.Cabbarlı meydanından *Nərimanov prospektinə qədər uzanan Füzuli bulvarı* isə şəhərin ən şıx, dəbdəbəli bulvarı sayılırdı" [2, s.334].

5. Dromonimlər. Su, hava, yerüstü və yeraltı nəqliyyat yollarının adlarını bildirir. Dromonimlərə nümunə olaraq Türkan limanı, Binə hava limanı, Bakı-Xudafərin-Sədərək-İqdir yolu, Suraxanı yolu, Baykal-Balkan səyahət marşrutu. "Bütün bu mallar ya hava yoluyla *Türkan hava alanına*, ya gəmi bərələrlə *Türkan bərə limanına*, yaxud da Türkan dəmir yol vağzalına

qatarlarla çatdırılırdı. Uluslararası *Binə hava limanından* dünyanın hər yerinə uçmaq olardı" [1, s.351]

6. Mənşəyi bədii əsərlərdən alınmış toponimlər: Təpəgöz mağarası, Qorqud dağı. "Bulud" hərəkət etdikcə Qorqud dağının zirvəsi daha aydın görünürdü" [2, s.342], "O tərədəki böyük Təpəgöz mağarası da çocuqların sevimli əyləncə yerlərindən idi" [2, s.342]. Yazıçı bu adları tarixi şəxsiyyətlərlə və ya hadisələrlə bağlı xəyalında canlandırıdığı məkanlara vermişdir. Yəni bu adlar hər hansı şəxsiyyətlə və ya dövlətlə bağlı olsa da, real toponimlər deyil.

Toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması və təhlili göstərdi ki, coğrafi adların müxtəlif növlərindən istifadə olunub və onlar arasında oykonimlər və urbanonimlər üstünlük təşkil edir. Göründüyü kimi, əsərdə toponimlər öz rəngarəngliyi, müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir və eyni zamanda, leksik-semantik xüsusiyyətlərindən başqa məndə kəsb etdiyi semantik funksiyalar da var.

Tədqiq olunan nəsr əsərlərindəki toponimləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan türk mənşəli toponimlər: Təbriz, Gəncə, Şuşa, Bakı, Naxçıvan, Dərbənd, Şamaxı, Qazax, Şəki, Lənkəran, Salyan, Tovuz, Kəlbəcər, Abşeron, Göyçay, Zərdab, Füzuli, Gəncə, Dubay, Gədəbəy, Təbriz, Həmədan, Qazax, Xankəndi, Beyləqan, İmişli, Yardımlı, Ağdam, Tərtər, Goradil, Zəngəzur, Kəlbəcər, Ağdərə, Şamaxı, Kəpəz, Murovdağ silsiləsi, Gəmişdağ zirvəsi, Naltökən yaylağı, Ceyran çölü, Gəmiqaya, Acı dərə, Dilican dərəsi, Göyazən dağı, Göyçay kəndi, Dərəçay kəndi, Dağçəmənli, Ağtəpə, Çuxuryurd kəndi, Orta Qışlaq, Baş Qışlaq, Ağcakənd və s. Bu nümunələrin sayını artırmaq da olar. Göründüyü kimi, Azərbaycan türk mənşəli toponimlər üstünlük təşkil edir.

2. Ərəb və fars mənşəli toponimlər. Qəzvin, Kərbəla, Hələb, Həmədan, Tehran, Dubay, Misir, Mesopotamiya.

3. Rus və Avropa mənşəli toponimlər: Rusiya, Yunanıstan, Moskva, Alma-Ata, Həştərxan, Sibir, Kazan, Kamçatka, Paris, Nyu-York, Tokio, Honk-Konq.

Görkəmli yazıçılarımızın sözügedən əsərlərini oxuduqca dilimizin əsl gözəlliyini və zənginliyini duyuruq. Bədii ədəbiyyatda olan toponimlər xalqımızın müstəqillik dövrünə aid həyat tərzini, ictimai-siyasi münasibətləri, dini mənsubluğu, milli təfəkkürü və s. ilə bağlı müəyyən təsəvvürlər yaradır. Onların öyrənilməsi həm də hər bir yazıçının üslubunun, fərdi düşüncəsinin özünəməxsusluğunu aşkarlayır.

Nəticə

Müstəqillik illərində toponimlərin linqvistik təhlili göstərir ki, toponimlərin çoxu müasir dövrə qədər öz ilkin formasında gəlib çatmamışdır. Bəzi toponimlər fonetik və morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramış, bəziləri də öz formasını tamamilə dəyişmişdir. Toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması və təhlili göstərir ki, oykonimlər və urbanonimlər daha çox üstünlük təşkil edir. Toponimlərin əksəriyyəti morfoloji yolla, yəni dilimizə məxsus -lı⁴, -lar², -lıq⁴, -çı⁴ şəkilçiləri vasitəsilə yolla yaranmışdır. Müəyyən qismi isə sintaktik yolla, yəni söz birləşmələri şəklində, I və II növ təyini söz birləşmələri əsasında əmələ gəlmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / A. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. – Bakı: Şərq-qərb, – 2007. – 424 s.
2. Abbasova, Z. Elçin Əfəndiyevin əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri // Fil. ü. f. dok. diss. avtoref. – Bakı: – 2016. – 28 s.
3. Anar. "Seçilmiş əsərləri" // Anar. – Bakı: Lider nəşriyyatı, – 2004. – 416 s.
4. Azərbaycan ədəbi-bədii jurnalı // – Bakı: – 2016, № 6. – 192 s.

5. Cəfərzadə, Ə. "Eşq sultanı" / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Şirvannəşr, – 2005. – 204 s.
6. Elatlı, E. "Xəstə ruhlar" // E.Elatlı. – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, – 2019. – 404 s.
7. Əhmədov, T. Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları // Azərb. Onomastikası problemləri I. – Bakı: API, – 1986. – 130 s.
8. Hüseynova, H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu / H.Hüseynova. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2017. – 190 s.
9. Hüseynova, H. Vurğunun bədii əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri / H.Hüseynova. – Bakı: – Elm, – 2001. – 196 s.
10. Quliyeva, Z. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində şəxs və yer adlarının üslubi xüsusiyyətləri // Fil. ü. f. dok. diss. avtoref. – Bakı: – 2017. – 30 s.
11. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları // A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – 2004, II c. – 504 s.
12. Məşədiyev, Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri / Q.Məşədiyev. – Bakı: – Elm, – 1990. – 164 s.
13. Mikayılova, Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat) / Ə.Mikayılova. – Bakı: Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC, – 2008. – 302 s.
14. Muğanna, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Muğanna. – Bakı: Avrasiya press, – 2009, V c., – 480 s.
15. Nuriyev, E. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası / E.Nuriyev. – Bakı: – Elm, – 1989. – 112 s.
16. Plyus bədii yaradıcılıq (ədəbi almanax) // II kitab. – Bakı: – Elm və təhsil, – 2018. – 500 s.
17. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Şıxlı. I c. – Bakı: – Şərq-Qərb, – 2005. – 408 s.
18. Vəliyeva, T. M. Hüseynin onomastikası. / T.Vəliyeva. – Bakı: – Zaman, – 1997. – 149 s.
19. Yenisey, A. "Tarix və tale" romanı. / A.Yenisey. – Bakı: – TEAS Press Nəşriyyat evi, – 2019. – 400 s.

İnternet resursları

20. Elatlı, E. "Pəncərədə görünən kölgə". <https://www.kitabyurdu.org>
21. Əhmədli, S. "Axirət sevdası" (romanlar). <https://azeri.org>

Narmin Gojayeva

Toponyms and their linguistic features in prose works during the years of independence

It is clear that, independence period Azerbaijan literature appeared with its colorful themes and talented writers, amplified and strengthened. The prose works which were wrote in this period are rich with onomastic units, especially toponyms and they have an indispensable role in the enrichment of the vocabulary of Azerbaijan literary language, the idea-artistic features of the works, in constructing the topic line. Considering all these aspects, we can see the need for a thorough investigation of the linguistic features of toponyms which were used in prose works in the years of independence. But the stylistic-linguistic features of onomastic units have been little studied. The above-mentioned issues have been clarified in article. This article for the first time extensively explores toponyms and their linguistic features used in Azerbaijani prose works during the period of independence. At the end of the study, it was concluded that many toponyms

have retained their original characteristics even today and most of them are formed morphologically in the language.

Key words: *the years of independence, prose works, toponyms, linguistic features, word-correcting suffixes.*

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Nərgiz Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.